

Forord (til Ernest Gellner: Nasjonalisme)

Thomas Hylland Eriksen

Ernest Gellner: *Nasjonalisme* (Spartacus 1998)

Ernest Gellner var ingen gammel mann da han døde like før sin syttiårsdag i desember 1995. Faktisk var han inne i en av de mest aktive periodene i sitt liv. Etter at Muren var falt hadde Gellner viet seg til den intellektuelle gjenoppbyggingen i Øst-Europa, og med base ved det Sentraleuropeiske Universitet i Praha, hvor han ledet senteret for nasjonalismestudier, reiste han Europa rundt for å holde kurs og forelesninger om nasjonalisme. Denne virksomheten var det nærmeste Gellner kom til å drive politisk agitasjon. Som denne boken om nasjonalisme viser, trodde han til sin død at klar tenkning, brede kunnskaper og humanistiske idealer kunne forhindre irrasjonalitet og barbari.

Født i Paris med tsjekkiske foreldre av jødisk religion, kom Gellner til England som trettenåring. I sin sosialantropologiske forskning var han særlig interessert i Nord-Afrika og Øst-Europa. Ingen skal forundres over at han en gang ble introdusert som "the most European of social anthropologists". Gellner var, ifølge *Financial Times*, "en av de siste store sentraleuropeiske polyhistorene". Han var professor i filosofi i over tyve år før han ble professor i sosialantropologi ved Cambridge, men han skrev så innsiktsfylt om europeiske spørsmål at både historikere og statsvitere lett kunne ta ham for å være en av sine egne. Han bemerket for øvrig ofte hvilken ironi det var at hans lille bok om nasjonalisme, *Nations and Nationalism* (1983), skulle bli hans mest populære. Ved én anledning hevdet han til og med at boken handlet om hans barndom. Faktum er uansett at Gellners livsverk har en bredde som vil forbløffe dem som bare kjenner ham som ledende nasjonalismeteoriker. Mange mener at hans viktigste bidrag var i vitenskapsfilosofien, hvor han representerte en posisjon i slekt med Karl Poppers, og argumenterte mot både språkfilosofer som mente at oversettelse var prinsipielt umulig,

og – senere – mot hermeneutikere og "postmodernister" som tok avstand fra tanken om et nøytralt, kontekstuavhengig begrep om sannhet. Gellner skrev også blant annet en bok om psykoanalysen (en teori han betraktet som det tyvende århundrets største intellektuelle bløff), en idéhistorisk studie av opplysning og romantikk, og en etnografisk monografi om muslimske helgener i Atlasfjellene. Noen av hans beste arbeider er likevel de kulturhistoriske, særlig *Plough, Sword and Book* (1988), en bok om de store vannskillene i kulturhistorien, som også kan leses som en nøkkel til hans teori om nasjonalisme.

I sosialantropologien var Gellner alltid en fremmed fugl. I en epoke da Lévi-Strauss' strukturalisme var siste skrik ved britiske og amerikanske universiteter, erklærte han seg som funksjonalist, altså som en tilhenger av Bronislaw Malinowskis den gangen håpløst foreldede lære om at kulturer først og fremst må studeres som systemer av praksis og oppfatninger som tilfredsstillende universelle menneskelige behov. (I øyeblikket ser det ut til at Gellner har fått det siste ordet. De siste årene har sett en Malinowski-renaissance uten sidestykke i akademisk antropologi.) Da åtti- og nittitallets hermeneutikk og subjektivismen dominerte faget på begge sider av Atlanteren, gikk Gellner nokså alene ut i krigen mot alle intellektuelle retninger som betvilte at man kunne etablere entydige svar i sammenlignende kulturstudier. Av alle moteretninger fra de siste førti årene var marxismen kanskje den han hadde mest til overs for, ikke fordi han på noe tidspunkt var marxist, men fordi han og marxistene snakket samme språk. Gellner interesserte seg for de samme generelle kulturhistoriske spørsmålene som marxistene, han delte deres materialistiske utgangspunkt, og polemiserte gjerne mot deres forestillinger om dialektikk og klassekamp. I en av sine siste fagantropologiske artikler presenterte han en evolusjonistisk modell (noe som både er utidsmessig og særdeles lite *politically correct*), og i 1992 utgav han kampskriftet *Postmodernism, Reason and Religion*, som argumenterer for at postmoderne relativister og muslimske fundamentalister havner i hver sin grøft, mens en selvkritisk tro på fornuft og vitenskap er det eneste middelet til å holde seg på veien. Omtrent på samme tid ble Gellner intervjuet på britisk fjernsyn

sammen med litteraturforskeren George Steiner. Intervjueren spurte ham hva som kunne være årsaken til at fransk poststrukturalisme var blitt så populær ved engelskspråklige universiteter. Gellner svarte: "Det skyldes at det er meget stor etterspørsel etter uklarheter." Steiner forsøkte å glatte over: "Jeg tror ikke Ernest egentlig mener det der." Gellner: "Jo, det gjør jeg."

Som polemiker er Gellner alltid frydefull å lese, ofte bitende sarkastisk, og stundom uforsonlig. En allerede smått legendarisk debatt fant sted mellom Gellner og Edward Said i 1994. Gellner hadde anmeldt Suids *Culture and Imperialism*, og insisterte på at Suids kritiske holdning til europeere som Bernard Lewis, som hadde skrevet bøker om den arabiske verden, var feilslått. Han anklaget Said for å være en typisk tredje verden-apologet, som gav intellektuelle standarder på båten fordi *the underdog* måtte forsvares for enhver pris. Faktisk, mente Gellner, var mange europeeres analyser av den arabiske verden mer etterrettelige enn araberes egne analyser. Said reagerte med et rasende tilsvarende, og slik fortsatte debatten i noen uker med en temperatur som er sjelden blant dannede mennesker i våre dager, helt til Gellner avsluttet ved, på arabisk vis, å frakjenne seg enhver slektskapsrelasjon til litteraturprofessoren. En annen berømt antropolog, Marshall Sahlins, kommenterte feiden i en selskapstale der han bemerket at "some things are better un-Said", men Gellner var neppe enig. Hans posisjon som klassisk liberaler og rasjonalist gjorde ham aldri til folkeforfører, minst av alt i et akademia der motene i hans tid gikk fra eksistensialisme via strukturalisme til marxisme og senere til dekonstruksjon og poststrukturalisme; men til gjengjeld hadde han i førti år en intellektuell og personlig integritet som sikrer ham et flatterende ettermæle, også hos sine motstandere.

Gellners teori om nasjonalisme tar utgangspunkt i et nyere kulturhistorisk vannskille, nemlig den industrielle revolusjon. Denne omveltningen førte til en grunnleggende omdefinering av sosiale relasjoner. For det første medførte industrialiseringen en enorm vekst i skala. Der jordbrukssamfunn hadde vært lokalt avgrenset i de fleste henseender, baserte industrisamfunnet seg på store, anonyme markeder for kjøp og salg av varer og

arbeidskraft. For det andre medførte industrialiseringen migrasjon. Millioner flyttet dit hvor det var arbeid. For det tredje skapte industrialiseringen et behov for standardisering av kunnskaper og ferdigheter, slik at arbeidere kunne skiftes ut med hverandre. For det fjerde ble familiens makt svekket, ettersom familien ikke lenger var en fungerende produksjonsenhet.

I den nye situasjonen hadde den enkelte ikke lenger en entydig forankring i sitt lokalsamfunn. Hans eller hennes behov for mat, bosted, ektefelle og tilhørighet kunne ikke lenger tilfredsstilles lokalt. Parallelt med de økonomiske endringene, vokste også statsforvaltningen og statens behov for å administrere sine innbyggere. Den samlende ideologien, som skulle helbrede samfunnets oppløsningssymptomer, var nasjonalismen, ifølge Gellner hovedsakelig et politisk prinsipp som går inn for at de kulturelle grensene skal være sammenfallende med de politiske – kort sagt at det bare skal bo folk "av samme slag" i et land.

Denne doktrinen var radikal – ja, ofte revolusjonær – da den ble lansert i europeiske land for rundt to hundre år siden. Den trakk veksler på opplysningsfilosofien og den franske revolusjon, som gikk inn for like rettigheter og avskaffelse av arvelige privilegier; men den sugde vel så mye næring fra romantikken, som holdt kjærlighet til kulturen for å være en viktig verdi. Før nasjonalismen var europeiske eliter kosmopolitiske; nå ble de nasjonale, og de delte endog sin politisk-kulturelle identitet med folk flest. Ved hjelp av et slikt grep kunne den politiske legitimitet sikres i en tid da stadig flere fikk nok utdannelse til å interessere seg for politikk. Nasjonalismen var den store høvel som jevnet ut forskjeller og skapte enhetsfølelse og lojalitet over et enormt område. Slik hadde det ikke vært tidligere. Den tyske militærstrategen Clausewitz solgte gladelig tjenester til utlendinger, og som Gellner karakteristisk har bemerket: Før nasjonalismen ville en serbisk prins føle et dypere fellesskap med hesten sin enn med bøndene som arbeidet for ham.

Det store paradokset er jo at nasjonalismen, som ifølge Gellners kulturhistoriske forståelse logisk sett *må* være et moderne fenomen, bygger sin troverdighet på en forestilling om at den er utgammel.

Som leserne av denne boken vil oppdage, er Gellners modell noe mer kompleks enn jeg har skissert, men ikke mye. Årsaken til dens store innflytelse, er ikke minst at den er så enkel og så retorisk elegant formulert. Overgangen fra det konkrete (bondesamfunnet) til det abstrakte (industrisamfunnet), statens økende makt, samt fremveksten av nasjonale markeder og et nasjonalt utdanningsvesen, nødvendiggjør ifølge Gellner en samlende ideologi, og når de politiske enhetene er stater, blir ideologien nasjonalisme. Allerede i 1964 skrev Gellner (i *Thought and Change*) at det ikke medfører riktighet at nasjonalisme er nasjonenes oppvåknen (fra firehundreårsnetter og denslags), men at nasjonalismen tvertimot finner opp nasjoner der de ikke eksisterer.

Denne typen provokative formuleringer hadde Gellner en særlig forkjærlighet for, og den sikret ham mange motdebattanter. En av de mest fremtredende er hans tidligere student Anthony D. Smith, som har innrømmet – med sin gamle lærer – at nasjonalismen slik vi kjenner den er et moderne fenomen; men som insisterer på at det forut for nasjonalismen har eksistert *ethnies*, etniske fellesskap som er mye eldre enn nasjonene. Følgelig er det ikke ren løgn når nasjonalister hevder at deres identitet kan føres tilbake til en disig og mytisk urtid. Gellners siste svar på denne typen innvending kan leses i kapittel 15 i denne boken: "Har nasjoner navler?"

I *Nasjonalisme* har Gellner overgått seg selv, og det sier ikke så lite. Hans første bok om temaet er blitt et av de to eller tre viktigste standardverkene for historikere, statsvitere, sosiologer, antropologer og andre som arbeider med feltet, og det skrives knapt en tidsskriftartikkel om nasjonalisme uten en henvisning til *Nations and nationalism*.

Denne boken, kulminasjonen av ett aspekt ved Gellners livsverk, er ikke bare mer konsis og mer velskrevet enn forgjengeren, men den dekker også et bredere felt. Innledningsvis

sveiper Gellner over kulturhistoriens tre viktigste faser; jeger- og sankersamfunnet, jordbrukssamfunnet og industrisamfunnet, og viser ulikhetene i måtene de er integrert på. Her argumenterer han også for at nasjonalisme er logisk umulig i førindustrielle samfunn. Senere i boken identifiserer han både faser og soner i europeisk nasjonalisme, og oppsummerer flere av sine større arbeider fra de senere årene i konsise kapitler om islam, marxisme og kampen mellom fornuft og "røtter" i politikken. Av hensyn til dem som synes han "går for langt" og presenterer et kynisk, følelseskaldt perspektiv på disse nasjonene som så mange elsker av hele sitt hjerte, forsvarer han seg først og fremst ved å vise både til de kulturhistoriske fakta: Nasjonene er produkter av en bestemt, historisk bestemt kobling av kultur og sosial organisasjon; de er verken evige eller ontologisk grunnleggende. I denne boken, som bærer preg av Gellners engasjement i Europa etter den kalde krigen, er han imidlertid også mer entydig normativ enn vanlig når han insisterer på at etnisk nasjonalisme bare er én av mange mulige måter å føle tilhørighet på, og at det eneste alternativet til en pluralistisk og kosmopolitisk politikk er etnisk rensning.

Gellners analyse av nasjonalisme er både elegant, original, kunnskapsrik og troverdig. Likevel har teorien sine begrensninger. For det første er og blir det europeisk (og i noen grad nordafrikansk) nasjonalisme som er Gellners felt. Om for eksempel India, Afrika og de mange statene i Den nye verden har han mindre å si, og de skiller seg på avgjørende måter fra de europeiske nasjonalstatene. For det andre har Gellner ingen ambisjon om å skue ut over industrisamfunnet inn i den postindustrielle æra, hvor nye økonomiske og politiske strukturer, og ikke minst nye kommunikasjonsmedier, skaper objektive forutsetninger for nye tilhørighetsformer, nettopp slik den industrielle revolusjon la grunnen for europeisk nasjonalisme. Om de nye multietniske utfordringene i europeiske stater har han heller ikke mye på hjertet.

Når dette er sagt, må det tilføyes at Gellner var vår tids mest klartenkte og analytisk stringente nasjonalismeteoriker, og han var den viktigste premissleverandøren til et av

de mest vitale forskningsfeltene på åtti- og nittitallet. Det er alltid en stor opplevelse å lese den vittige Gellner, og denne overdådige boken, innholdsrik og knapp som en kresen novellesamling, viser at han var i storform til siste slutt.